

Książka Piotra Mitznera obok niezaprzeczalnej wartości dokumentacyjnej ma także nie mniej istotne znaczenie dla historii idei – przypomina bowiem próby rozwiązania zagadnień, które niezależnie od historycznych uwarunkowań nie tracą na aktualności, a dziś są może ważniejsze niż kiedykolwiek wcześniej.

Agnieszka Bielak

Ośrodek Badań nad Literaturą Religijną KUL

Dorota Jara, *Warsztat pisarski Piotra Skargi – retoryczne ukształtowanie wybranych pism polemicznych królewskiego kaznodziei*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2013, ss. 199

Pisma polemiczne Piotra Skargi nie doczekały się dotąd, poza tekstami włączonymi przez Mirosława Korolkę do książki *Klejnot swobodnego sumienia. Polemika wokół konfederacji warszawskiej w latach 1573-1658*¹, nowych edycji. Niewiele też powstało na ich temat opracowań, a te, które istnieją, skupiają się na niektórych tylko zagadnieniach². Lukę badawczą

¹ Warszawa 1974. Tutaj: *Upominanie ewangelików i Proces na konfederację*.

² O niektórych aspektach pism poświęconych unii brzeskiej pisali: J. Tretiak, *Piotr Skarga w dziejach i literaturze unii brzeskiej*, Kraków 1912; S. Obirek, *Teologiczne podstawy pojęcia jedności w dziele ks. Piotra Skargi „O jedności Kościoła Bożego”*, w: *Unia brzeska. Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, red. R. Łużny, F. Ziejka, A. Kępiński, Kraków 1996, s. 183-199; R. Łużny, *Ksiądz Piotr Skarga SJ widzenie Kościoła wschodniego*, w: *Jezuici a kultura polska. Materiały sympozjum z okazji 500-lecia urodzin Ignacego Loyoli (1491-1991) i 45-lecia powstania Towarzystwa Jezusowego (1540-1990). Kraków, 15-17 lutego 1991 r.*, red. L. Grzebień SJ, S. Obirek SJ, Kraków 1993, s. 199-207. Na temat polemik z arianami pisał Piotr Wilczek: *Jezuici i arianie: wprowadzenie do lektury polskich polemik wyznaniowych na przełomie XVI i XVII w.* „Czasopismo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich” 10(1999), s. 15-26 (tekst opublikowany został także w zmienionej wersji jego książki *Dyskurs, przekład, interpretacja. Literatura staropolska i jej trwanie we współczesnej kulturze*, Katowice 2001, s. 77-93). Na temat autorytetu Pisma Świętego w polemice Skargi z Moskorzowskim zob. P. Wilczek, *Autorytet Pisma Świętego w polemikach ks. Piotra Skargi SJ z Hieronimem Moskorzowskim, pisarzem ariańskim*, w: *Jezuicka ars educandi. Prace ofiarowane Księdzu Profesorowi Ludwikowi Piechnikowi SJ*, red. S. Obirek, M. Wolańczyk, Kraków 1995, s. 253-259 (artykuł również został włączony w zmienionej wersji do pracy *Dyskurs, przekład, interpretacja*, s. 106-115). Podsumowaniem badań Piotra Wilczka nad polemikami religijnymi XVI wieku jest tekst *Religijna proza polemiczna*

zdecydowała się wypełnić młoda uczona, Dorota Jara, absolwentka filologii polskiej krakowskiego Uniwersytetu Pedagogicznego im. KEN, laureatka I nagrody w jedenastej edycji Ogólnopolskiego Konkursu im. Czesława Zgorzelskiego na najlepszą pracę magisterską. Nagrodzona praca ukazała się właśnie nakładem wydawnictwa KUL jako drugi tom serii Młoda Polonistyka.

Autorka za przedmiot swych badań obrała dziewięć pism polemicznych Piotra Skargi: *Upominanie do ewangelików [...]*, *Przestrożę dla katolików o zachowaniu z heretyki*, *Dyskurs na konfederacyję*, *Proces konfederacyjej*, *O jedności Kościoła Bożego [...]*, *Synod Brzeski i Obronę Synodu Brzeskiego*, *Zawstydzenie arianów [...]*, *Kazanie o przenajchwalebniejszej Trójcy* oraz *Wtóre zawstydzenie arianów*.

Sam korpus tekstów może budzić pewne wątpliwości, bowiem Autorka nie przedstawia kryteriów, jakimi kierowała się przy ich doborze. Czytelnik domyśla się, dlaczego łacińskie pisma polemiczne skierowane do Andrzeja Wolana nie zostały uwzględnione, ale pominięcie *Siedmiu filarów* warto byłoby uzasadnić. Czemu Autorka pomija także *Na „Treny” i „Lament” Teofila Ortologa* – dzieło związane przecież ze sporami wokół unii brzeskiej? Nie włącza także *Procesu na konfederacyję z poprawą i odprawą przeciwnika*, w którym Skarga uzupełnia pewne kwestie poruszane w *Procesie konfederacyjej*³. Z drugiej strony trzeba jednak przyznać, że dzieła wybrane przez Dorotę Jarę należą bez wątpienia od najważniejszych i dla pisarstwa polemicznego Skargi najbardziej reprezentatywnych. Opierając na nich swoją analizę, Autorka miała wszelkie szanse uchwycenia najbardziej charakterystycznych cech warsztatu pisarskiego królewskiego kaznodziei.

Analiza przywołanych dzieł służyć ma, jak pisze we wstępie Badaczka, ocenie artyzmu Skargowej prozy, wskazaniu najważniejszych środków retorycznej perswazji stosowanych przez królewskiego kaznodzieję, określeniu ich funkcjonalności oraz wpływu tematyki badanych broszur na ich ukształtowanie językowo-stylistyczne. Dorota Jara we wstępie zaznacza, że posługuje się metodą ergograficzną, zajmującą się, według słów Henryka Markiewicza, który wprowadził ten termin do nauki o literaturze, „charakterystyką opisowo-oceniającą dzieła literackiego”⁴ oraz elementami stylistyki językoznawczej.

w Polsce na przełomie XVI i XVII wieku, w: tenże, *Polonice et Latine, Studia o literaturze staropolskiej*, Katowice 2007, s. 63-80.

³ Zob. M. Komorowska, *Prologomena do edycji dzieł Piotra Skargi*, Kraków 2012, s. 51.

⁴ *Przemiany ergografiki w polskich badaniach literackich*, w: tenże, *Prace wybrane. Z dziejów polskiej wiedzy o literaturze*, red. S. Balbus, t. VI, Kraków 1995, s. 79.

Jak dotąd w literaturze przedmiotu brak było opracowań dotyczących interesującego Dorotę Jarę zagadnienia. Na temat artyzmu prozy królewskiego kaznodziei pisał Mirosław Korolko⁵, jednak jego książka dotyczy wyłącznie kazań. Językiem Skargi zajmowała się także Anna Paluszak-Bronka⁶, ale jej praca również skupia się na kazaniach. O retoryczności polemik jezuickich traktuje bardzo ciekawy artykuł Wiesława Steca⁷, który stanowi ważny punkt wyjścia do dalszych badań. Książka krakowskiej Badaczki podejmuje więc problematykę dotąd niezbyt chętnie przez uczonych podejmowaną.

Praca składa się z dwóch części poprzedzonych wstępem; Autorka formułuje w nim przedmiot, zakres i cel publikacji oraz przedstawia stan badań nad językiem Piotra Skargi. Pierwsza część pracy stanowi rodzaj teoretycznego wprowadzenia, w którym Jara, opierając się na literaturze przedmiotu, podaje podstawowe definicje terminów retorycznych, a także kreśli związki retoryki z szesnastowieczną literaturą polemiczną oraz pisze o współzależności pomiędzy ówczesną sytuacją religijną a rozwojem literatury polemicznej i publicystycznej. Rozdziały poświęcone zagadnieniom teoretycznym nie wnoszą wprawdzie nowych ustaleń, Autorka przede wszystkim referuje i porządkuje spostrzeżenia swoich poprzedników, nie rewidując ich wniosków i konkluzji. Niewątpliwą zaletą tej części publikacji jest jednak jej wymiar informacyjny, a podkreślić też trzeba, że Badaczka właśnie w tym referującym dyskursie niejako „przygotowuje” niezbędne jej instrumentarium pojęciowe. Autorka systematyzuje dotychczasowe badania, tworząc rodzaj wprowadzenia do części analitycznej. Zdarzają się jednak szczegółowe potknięcia. Wątpliwości budzi aprobatywne przywołanie w teoretycznej części pracy, w rozdziale *Retoryka a XVI-wieczna literatura polemiczna* (s. 56), definicji broszury polemicznej sformułowanej przez Hansa Joachima Köhlera, który pisze m.in., że jest to publikacja raz wydana. Nie wydaje się, by w odniesieniu do pism Skargi była to przydatna formuła. Jak wiadomo, pisma polemiczne polskiego jezuitę, którymi zajmuje się Autorka, bywały wydawane kilkakrotnie. Należałoby chyba podjąć próbę stworzenia/odnalezienia innej definicji, lepiej powiązanej z materiałem badawczym.

⁵ *O prozie Kazań sejmowych Piotra Skargi*, Warszawa 1971.

⁶ *Język kazań Piotra Skargi: grafia i ortografia, fonetyka z fonologią, fleksja, składnia*, Bydgoszcz 2003.

⁷ *O perswazji retorycznej jezuickich polemik wyznaniowych przełomu XVI i XVII wieku*, w: *Teatr wymowy. Formy i przemiany retoryki użytkowej*, red. J. Sztachelska, J. Maciejewski, E. Dąbrowicz, Białystok 2004, s. 109-120.

W drugiej części książki przedstawione wcześniej retoryczne instrumentarium staje się narzędziem właściwej analizy tekstów polemicznych Skargi, początkowo realizowanej wedle klasycznego podziału podstawowych działań retoryki, czyli *inventio*, *dispositio*, *elocutio*. Odpowiednio do tego założenia, w pierwszym rozdziale Autorka bada topikę inwencyjną. Zauważa, iż głównym źródłem argumentów wykorzystywanych przez Skargę w analizowanych pismach polemicznych jest Pismo Święte, zwłaszcza Stary Testament, a także prawo kościelne, dokumenty soborów, pisma reformacyjne. Ważną rolę pełnią także dzieła św. Augustyna. Niestety, Jara nie sięga bezpośrednio do źródeł patrystycznych, o wpływie św. Augustyna pisze, zawierając marginaliom samego Skargi bądź cytując pracę Tadeusza Grabowskiego⁸, zaś pozostałe źródła pozostawia bez komentarza. Wśród wielu zagadek, które kryją dzieła autora *Żywotów świętych*, do najważniejszych – i najtrudniejszych zarazem – należy właśnie kwestia źródeł, z których korzystał przy pisaniu czy raczej komponowaniu swych tekstów. Czy sięgał wprost do pism Ojców Kościoła, korzystając z humanistycznych edycji, czy raczej korzystał z jakiegoś zbioru florilegiów⁹? Wydaje się, że warto byłoby przebadać pisma polemiczne pod tym kątem, a przynajmniej podać tytuły dzieł wymienianych jako źródła argumentów Skargowej perswazji.

Badaczka bardzo wnikliwie analizuje różne typy *loci*, wykorzystywane przez Skargę: z podobieństwa, przeciwieństwa, definicji, porównania. Omawia także techniki amplifikacyjne przez niego stosowane. Bada je w powiązaniu z funkcją *movere*. Podkreśla również, iż jezuita z upodobaniem stosował środki takie, jak *erotema*, paralelizm czy antyteza. W celu wzbogacenia swych pism treściami emocjonalnymi wykorzystywał przede wszystkim amplifikację. Autorka zauważa również, że analizowane pisma polemiczne królewskiego kaznodziei zbudowane są bardzo często na zasadzie kontrastu, akcentującego opozycję „my–oni”. Dorota Jara stara się nakreślić wyłaniający się z pism Skargi obraz katolików i innowierców. Pokazuje także subtelne różnice między opisywanymi przez Skargę różnymi „typami” niekatolików. Warto bowiem pamiętać, że dla jezuita heretyk i odszczepieniec nie są synonimami. Charakteryzując retorykę Skargi, Badaczka zauważa również, nawiązując do *Upominania do ewanjelików*, tendencję do znamienych eufemizmów; gdy na przykład kaznodziei przychodzi mówić o przemocy katolików wobec pro-

⁸ Piotr Skarga na tle katolickiej literatury religijnej w Polsce wieku XVI (1536-1612), Kraków 1913, s. 36.

⁹ Zob. A. Kapuścińska, *Żywoty świętych Piotra Skargi. Hagiografia – parenetyka – duchowość*, Szczecin 2008, s. 219.

testantów, w jego języku pojawia się kategoria zabawy, określenia takie, jak: „igrzyska dziecinne i zaczął”, „igrać piobieżały”, „dziecinne igrzysko” itp. Należy koniecznie dodać, iż taki typ retoryki Skargi – pomniejszanie odpowiedzialności katolików za zło uczynione innowiercom – jest charakterystyczny dla pisarstwa pierwszego pokolenia jezuitów polskich i bywa często analizowany w kontekście mowy nienawiści i nawoływania do tumultów¹⁰.

Rozdział drugi poświęcony został charakterystyce warstwy dyspozycyjnej pism polemicznych Skargi. Autorka stwierdza w nim, iż kaznodzieja najczęściej stosował się do ogólnych wskazówek teoretyków retoryki. We wstępach umieszczał bowiem fragmenty służące pozyskaniu przychylności odbiorcy, wykorzystywał topikę skromności, topikę dedykacji i topikę przyczyny zabrania głosu, kreślił problematykę poruszaną w głównej partii dzieła oraz próbował przekonać potencjalnych odbiorców, że podejmuje temat ważny i godny uwagi. W zakończeniach często umieszczał Skarga modlitwy, w których „najwidoczniej dochodziła do głosu postawa ekspresyjna autora” (s. 106). Autorka analizuje sposoby organizacji argumentów w badanych tekstach i podkreśla znamienne dla Skargi troskę o jasność i precyzję wypowiedzi. Jego pisma charakteryzują się uporządkowaniem, jednoznacznością i klarownością, którą udało mu się uzyskać dzięki wyraźnej intencji uporządkowania materiału probacyjno-refutacyjnego.

W trzecim rozdziale Jara omawia ukształtowanie elokucyjne badanych pism Skargi, bogactwo wykorzystywanych tropów oraz figur słów i myśli. Zwraca uwagę na apelujące do wyobraźni i zmysłów metafory oraz porównania, często wykorzystywane w kształtowaniu obrazu Kościoła. Podkreśla także pewną powtarzającą się cechę Skargowej prozy – grupowanie porównań w większe zbiory. Tendencję tę tłumaczy „chęcią opisaną jakiegoś zjawiska czy udowodnienia własnego poglądu, aby odbiorca nie miał problemów z ich zrozumieniem i wątpliwości co do ich słuszności” (s. 110). Dostrzega skłonność Skargi do używania wielu określeń związanych ze sferą powietrzną – innowiercy porównani zostają do ptaków unoszonych w górę rękoma katolików, zaś wiejący wiatr sieje zniszczenie i powalić może próchniejące za sprawą przeróżnych herezji ściany Rzeczypospolitej. Autorka eksponuje też częstą w pismach kaznodziei metaforę ognia, morza i gwiazd. Te ustalenia są niezwykle cenne, gdyż w znacznej mierze weryfikują dawne twierdzenia

¹⁰ Powołuję się tutaj na spostrzeżenia Justyny Dąbkowskiej-Kujko zaprezentowane w referacie wygłoszonym w Łodzi w październiku 2012 roku podczas Ogólnopolskiego Kongresu Naukowego *Piotr Skarga – w czterechsetlecie śmierci*.

Korolki, który pisał, że „metaforyka nie jest mocną stroną prozy Skargi”¹¹. Odnajduje Autorka w badanych przez siebie dziełach także personifikację, hiperbolę, litotę, emfazę i peryfrazę. Wyczerpująco omawia również figury słów i myśli stosowane przez polskiego jezuitę. Każdy z przywoływanych środków stylistycznych dokładnie charakteryzuje, podając nawet jego słownikową definicję, skupia się jednak na tym, w jaki sposób w celach perswazyjnych wykorzystywał je Skarga. Badaczka podkreśla również rolę ironii we fragmentach wprost odnoszących się do różnowierców.

Rozdział czwarty części drugiej odchodzi już od klasycznych klasyfikacji działów retoryki i poświęcony jest wpływowi Biblii na warstwę treściową i stylistyczną badanych pism kaznodziei. Wychodząc od charakterystyki stylu biblijnego, rozumianego jako jedna z odmian polskiego języka artystycznego, Autorka potwierdza w tej części swojej rozprawy wagę, jaką Skarga przypisuje biblijnym związkom frazeologicznym i sentencjom, a także chętnie przywoływanym nowotestamentowym perykopom. Odnajduje także w pismach jezuitę zaliczane do biblizmów konstrukcje o charakterze przysłów, sentencji i aforyzmów. Podkreśla, iż kaznodzieja wykorzystywał figuralną interpretację Biblii, budując analogie między jej rzeczywistością a współczesnym sobie światem. Zwraca także uwagę na bardzo często obecną w analizowanych pismach konwencję prorocstwa. Ze szczególnym upodobaniem powracał Skarga do przypowieści o pszenicy i kąkolu, co widoczne jest w *Upominaniu do ewangelików*, *Obronie Synodu Brzeskiego* i *Dyskursie na konfederacyję*. Jara zauważa, że ta preferencja widoczna jest także u innych polemistów religijnych tego okresu, lecz ta interesująca obserwacja nie zostaje rozwinięta; czytelnik nie dowiaduje się, o jakich pisarzy chodzi i czy Skargowe nawiązanie wypada na ich tle oryginalnie. Takie niedopowiedzenia, a jest ich w książce jeszcze kilka, prowokują i domagają się uzupełnienia. W tym bardzo interesującym rozdziale brakuje też odwołań do ponadstuletniej już, ale nadal bardzo przydatnej i w pewien sposób klasycznej pracy Stanisława Okoniewskiego *Pismo Święte w dziełach X. Piotra Skargi*¹².

Piąty rozdział książki poświęcony jest relacji perswazyjności pism polemicznych Skargi wobec ich ukształtowania składniowego. Bada tu Autorka przede wszystkim szyk zdania, zwracając uwagę na rytmiczność i okresowość Skargowej prozy. Warto w tym kontekście zauważyć, że problem charakterystyki okresu retorycznego w prozie polskiej pozostaje wciąż otwarty i do dnia

¹¹ *O prozie Kazań sejmowych Piotra Skargi*, Warszawa 1971, s. 163.

¹² *Pismo Święte w dziełach X. Piotra Skargi*, Poznań 1912.

dzisiejszego nie ma w tym zakresie satysfakcjonujących propozycji opisu. Autorka wskazuje na wyraźne sygnały świadomego imitowania okresów łacińskich i w ogóle składni łacińskiej w tekstach Skargi. Bardzo cenne są jej uwagi dotyczące struktur składniowych, które odzwierciedlały regresywny lub progresywny tok rozumowania. Nawiązując w tym zakresie do koncepcji Bogusława Wyderki, Badaczka analizuje owe struktury i dochodzi do wniosku, że Skarga zdaje się uprzywilejowywać typ pierwszy, w którym najpierw formułuje się tezę, później zaś dopiero przedstawia się argumenty świadczące o jej słuszności. Autorka zwraca jednak też uwagę na zastosowane w dziele *O jedności Kościoła Bożego* rozwiązania, które odbiegały od szesnastowiecznej praktyki pisarskiej. Na pierwszy rzut oka wydaje się czytelnikowi, iż ma do czynienia z rozumowaniem progresywnym, bowiem na końcu każdej partii rozważań pisarz umieszcza wniosek, będący ich podsumowaniem. Także i wówczas jednak okazuje się, iż pisarz w tytule każdego z rozdziałów umieszcza tezę, wokół której koncentruje się wykład, a następnie udowadnia ją w dalszej części pisma. W ten sposób Skarga sugeruje odbiorcy, jakich argumentów użyje w dalszej części wywodu, co jest przecież typowe dla rozumowania regresywnego. Tę technikę jezuickiego pisarza Jara analizuje z godną uznania przenikliwością. Jej obserwacje byłyby tym cenniejsze jednak, gdyby zostały odniesione do szerszego kontekstu prozy polskiej XVI wieku, co pozwoliłoby odsłonić unikalność bądź też – odwrotnie – typowość zastosowanych przez Skargę rozwiązań.

Recenzowana książka jest jedynym jak dotąd opracowaniem poświęconym retorycznemu ukształtowaniu pism polemicznych Skargi. Autorka analizuje je z podziwu godną wnikliwością i subtelnością, weryfikując sądy obecne już w literaturze przedmiotu, ale też uzupełniając je o nowe, często odkrywcze spostrzeżenia. Nie ujmując niczego nader przekonującym wywodom Badaczki, można wszakże zauważyć, że zyskałyby one wiele, gdyby analizy tekstów Skargi osadzone zostały w pełniejszym kontekście renesansowej prozy polemicznej czy też w ogóle prozy polskiej XVI wieku. Taki zapewne był początkowy zamysł książki, gdyż Autorka pisze w zakończeniu: „Pisarstwo królewskiego kaznodziei zostało ukazane w odniesieniu do całej prozy renesansowej” (s. 185), a następnie stwierdza, że „na podstawie analizy można stwierdzić, że dzieła jezuitów mogą być wykorzystywane jako wzorcowy przykład realizacji najważniejszych założeń XVI-wiecznej prozy polskiej” (s. 185). Na koniec jeszcze garść uwag edytorskich. Dzieła *O jedności Kościoła Bożego* oraz *Synod brzeski* Autorka cytuje za wydaniem z 1885 roku, zamieszczonym na stronie internetowej ultramontes.pl. Wydaje się, że nie jest to dobry wybór.

W przypadku *O jedności Kościoła Bożego* należałoby skorzystać z edycji wileńskiej z 1577 lub wydania Piotrowczyka z 1590. To drugie wydanie różni się od *editio princeps* nie tylko tytułem (*O rządzie i jedności...*), ale też zawartością – pierwsza część dzieła nie jest taka sama jak w wydaniu wileńskim, a różnice między tymi edycjami mogą być interesującym materiałem do analizy zmieniających się strategii perswazji Skargi. W przypadku *Synodu brzeskiego* warto posłużyć się wydaniem Piotrkowczyka z 1597 roku. Kilkukrotnie też Autorka podaje cytaty z dzieł Skargi, nie wskazując źródła.

Omawiana monografia jest nie tylko bardzo ciekawym studium stosunkowo rzadko badanych pism Skargi (z pewnością rzadziej niż kazania i *Żywoty świętych*), ale – może przede wszystkim – świetnym przykładem rzetelnej analizy retorycznej tekstu staropolskiego, w której Autorka znakomicie łączy kompetencje historycznoliterackie z językoznawczymi. Jak głosi już sam tytuł, dotyczy ona „wybranych pism polemicznych” królewskiego kaznodziei, lecz da się pewnie zaryzykować hipotezę, że wiele spośród sformułowanych tu spostrzeżeń można by ekstrapolować także na inne dzieła Skargi. Być może również na teksty innych autorów. Ta metodologicznie konsekwentna i poznawczo bardzo cenna praca prowokuje do dalszych badań i rodzi kolejne pytania – na przykład o relację między publicystyką polityczną a religijną Skargi lub też o podobieństwa i różnice między retoryką katolicką a protestancką¹³. Lecz to już, oczywiście, temat na kolejną książkę lub książki, które pewnie pojawią się po tak ciekawym naukowym debiucie.

Elżbieta Albingier
Katedra Historii Literatury Staropolskiej KUL

¹³ Badania takie są prowadzone w innych krajach, zob. np. T. Conley, *Rhetoric in The European Tradition*, New York 1990.